

עיון בפיוטי ר' יעקב אבן-צור בנימין בר-תקוה

א. תולדות חייו וכתביו

ר' יעקב אבן-צור, שנולד בשנת תל"ג (1673) ונפטר בשנת תקי"ב (1753),¹ היה מגדולי החכמים בגולת מארוקו. הוא למד מפי גדולי התורה שבדורו, וראש להם ר' יהודה אבן עטר.² על הריפותו ובקיאותו בתורה מעידים חיבוריו בהלכה, כגון כרכי השו"ת 'משפט וצדקה ביעקב'.³ עם זאת הוא נקלע לפולמוס נוקב עם אחרים מרכני דורו. פרשת-חייו היתה רצופה תלאות: נתייתם בגיל צעיר, ידע נדודים רבים, פקדוהו חוליים וייסורים מרים, כגון שישה-עשר מכניו ששָׁכַל ואך בן אחד, רפאל עובד שמו, נותר לו כחיים. אמונתו הדתית ודבקותו בתורה הן שנתנו מרגוע לרוחו, כדבריו בפיוטו 'צור מעוז ישועתי':

בְּכָל לַבּ וּבְכָל נַפֶּשׁ / פְּקוּדֵיךָ אֲשִׁיחָה / גַּם אֶרְגַּע וְאֶנַּפֵּשׁ / עַת כֹּהֶם פִּי אֶפְתָּחָה.⁴
כשרונו הספרותי ניכר בכל חיבוריו, הכתובים בלשון צחה, וסמך לדבר בקובץ איגרותיו 'לשון לימודים'.⁵ אך יותר מכל כתביו ניכר הדבר בפיוטיו, שיש בהם משום המשך הן לשירת ספרד והן לשירת ר' ישראל נג'ארה — כפי שנראה בהמשך דברינו — ועם זאת הם מצטיינים ביחודם.

הקובץ הגדול של פיוטי ר' יעקב אבן-צור, שנודע בכינויו יעב"ץ (על-פי ראשי-התיבות של שמו), היה גנוז בכתב-יד ונדפס אך מקץ 140 שנה למותו, בספר 'עת לכל חפץ'.⁶

ב. הבאת 'עת לכל חפץ' לדפוס

דבר זה אומר דורשני, ואכן שתי הקדמות מפורטות לספר נוסכות אור על פרשה זו. בהקדמות מסופר, כי הסיבה לכך שהספר נדפס הוא נס שנעשה לשלמה בן צור, אחד מצאצאיו של יעב"ץ, שניצל מטביעה בשיטפון, ומשניצל החליט להביא את פיוטי זקנו

1 לתולדות חייו, עיני: י' מ' טולדאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 140 ואילך; י' בן נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרע"א, עמ' 30 ואילך; וביתר הרחבה — מ' עמר, 'קווים לדמותו של יעקב אבן-צור וליצירתו', ממזרח וממערב, ג (בדפוס).

2 ראה: מלכי רבנן, בערכו. וכן מ' עמר, שם.

3 יעקב אבן-צור, משפט וצדקה ביעקב, נא אמון (אלכסנדריה) תרנ"ג.

4 עת לכל חפץ, עמ' נד.

5 ר' יעקב אבן-צור, לשון לימודים, פאס וחכמיה, כרך ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 227-438.

6 יעקב אבן-צור, עת לכל חפץ, נא אמון (אלכסנדריה) תרנ"ג.

לדפוס. אגב תיאור הדכרים אנו למדים על גורמים נוספים שסוכבו את מעשה הדפסת הספר, ויש בהם מן האופייני לגורלם של כתבי-יד בארצות המזרח. על כן נתעכב מעט בסוגיה זו.

ההקדמה הראשונה ל'עת לכל חפץ' נכתבה בידי אבי שלמה אבן-צור הנזכר, הוא ר' רפאל אבן-צור, שחי בשנים תק"צ-תרע"ז (1830-1917) והיה רב ואב-בית-דין בפאס. ההקדמה השנייה נכתבה בידי ר' רפאל אהרון בן שמעון, שהיה רבה הנודע של קאהיר בשנים תרנ"א-תרפ"א (1890-1921).⁷ מה עניין ר' רפאל אהרון בן שמעון אצל מעשה הדפסת הספר? תשובה לדבר נמצא בייחוסו וכתפקידיו: מצד ייחוסו היה בנו של ר' דוד בן שמעון, המכונה דב"ש, שעלה מרבאט ועמד בראש עדת המערביים בירושלים; ומצד תפקידו, קודם שכהן כרב במצרים נשלח ר' רפאל אהרון כשד"ר למארוקו לשם גביית תרומות לאחיו בציון. בעת שהותו בפאס הוא יסד בתוכה את חברת 'דוכבי שפתי ישנים', שהציבה לעצמה מטרה להדפיס כתבי-יד של חכמי מארוקו. מכאן קשריו עם יהודי פאס, ובמיוחד עם בני משפחת אבן-צור, ועל-כך מלמד המעשה הבא.

מעשה שהלך ר' רפאל אבן-צור הנזכר מעירו פאס לצפרו השכנה ועמו שלמה בנו, לפי שביקש האב שלא לפטור בלא לווייה את שד"ר קהילת המערביים מירושלים, ר' רפאל אהרון בן שמעון. ומפני שנתקשרו השניים מאוד, נשתהו יחדיו בצפרו יומיים-שלושה. בערב שבת (כ"ז אייר תר"ן) נאלץ ר' רפאל אבן-צור לחזור לעירו, 'לסבת עול הצבור העמוס על שכמו, ולהשגחת עניי העדה בהוצאות שבת קדש'.⁸ על-כן חזר בגפו ואת בנו ר' שלמה הניח בחברת השד"ר. והנה לא ארכו השעות ובערב-שבת עם חשכה אחזה בעתה את תושבי צפרו. שיטפון עז פקד לפתע את העיר אחרי גשמי-זעף שניתכו עליה והנהר עלה על גדותיו. העיר התחתיית הוצפה ומ"ט נפשות ניספו באסון. השד"ר ר' רפאל אהרון ושלמה אבן-צור שעלו לבית-הכנסת לתפילת ערבית ניצלו מן השיטפון, שכן האכסניה שבה הם התגוררו היתה בחלק התחתי של העיר שהוצף. מינהג יהודי המקום היה לכנס מניין לתפילה בבית האכסניה לכבודם של אורחים נכבדים; ואף-על-פי שבכל לילה נהגו כן, הנה נתעקש ר' רפאל אהרון באותו ערב-שבת לילך לתפילה דווקא לבית-הכנסת שהיה במעלה העיר. משניצל שלמה אבן-צור, נדר להדפיס את ספר השירים 'אשר שר לה'... יעקב אבן צור'.⁹ הניצול השני, רפאל אהרון בן שמעון, נצטרף למשימה ומשהגיע למישרה הרמה במצרים הגיעה שעת-הכושר לידו ובהשתדלותו ראה הספר אור באלכסנדריה בשנת תרנ"ג.

ההקדמות ל'עת לכל חפץ' שתיהן כתובות בסגנון מלוטש, אף כי לכל אחד מהכותבים ייחוד משלו בכתבי-יד. מן ההקדמות למדים אנו על כמה עניינים, וראוי לפרטם:

7 הוא מחברם של הספרים: טוב מצרים — שמות חכמי מצרים, ירושלים תרס"ח; נהר מצרים — מינהגי קאהיר, נא אמון תרס"ח.

8 עת לכל חפץ, דף א ע"ב.

9 שם, דף ג ע"ב.

(1) כתבי־יד של פייטנים רבים בארצות המזרח היו גנוזים ובחלקם עודם גנוזים, עד שנגאלו ונדפסו.

(2) לפנינו שתי עדויות, שבהן ניתנת תמונה מוחשית מחייהם של יהודי פאס ויהודי צפרו במאה הקודמת. התבוננותם של צופים במתרחש, כל אחד מזווית־ראייה שונה במקצת, תורמת למלאותה של התמונה. ר' רפאל, אביו של שלמה, מתאר את המאורעות מתוך שותפות חווייתית עמוקה, ואותו אירוע מסופר בידי ר' רפאל אהרון השד"ר מנקודת־תצפית של משקיף מן החוץ, שאמנם מגלה אהדה לגורלה של גולה הקרובה ללבו.

(3) ההדפסה נעשתה, כדברי ר' רפאל אהרון בהקדמתו, במצרים, כי 'מלאכת הדפוס חזון יקר בכל ערי המערב'.¹⁰ לאמור, בשל העדרם של בתי־דפוס במארוקו לא זכו לבוא לדפוס רבים מכתבי־היד של חכמי המערב. ובזכות תרומתו של ר' רפאל אהרון אבן־שמעון, רבה של מצרים, ראה הספר אור.

(4) מהקדמתו של רפאל אבן־צור אנו למדים כי הוא ניחן בעין בוחנת, ודבריו על כתב־היד, שהוא כולל רק מיבחר מפיוטיו של יעב"ץ, מסתברים כנכונים.

ג. תכנים וצורות בפיוטי יעב"ץ

התבוננות חטופה ב'עת לכל חפץ' תגלה עד כמה מרובה פוריותו של פייטן זה. הספר מכיל כארבע־מאות פיוטים, שהם רק חלק משירתו. על כך יש להוסיף את מיגוון הנושאים של שיריו.¹¹ הספר מתחלק לפרקים, נסדור על־פי 'הזמן היהודי', שהרי לכל יום בלוח־השנה היהודי משמעות שונה, ועל פיה יכוונו היהודים את אורחות־חיייהם. יעב"ץ לא החמיץ כמעט שום חג או אירוע שיש בו מן הייחוד הטקסי בחיי היהודים מבלי שיעטרנו בפיוטיו. הוא חיבר פיוטים: לחנוכה, פורים, פסח, שבועות ולחגים אחרים; וכן לחנוכת ספר־תורה, לסיום־מסכתא, לברית־מילה, לפדיון־הבן, ואף לימי צרה ויגון, ימים שאין בהם חפץ. בהקדמתו לספר אומר רפאל אבן־צור: 'ראו קראתי בשם "עת כל חפץ" שם נאה לו, כי הוא בו סדר המערכה יכלכל חפץ אנוש מיום הוולדו לבוא אל המלך להתחנן לו ולבקש; קול מצהלות זמני ששון ומועדי קדש ושמחת מצוה יחנן קולו'.¹² בעריכת הקובץ שימשו עקרונות נוספים. לדוגמה, לאחר הפיוטים לשבועות ולשמחת־תורה באים פיוטים לכבודה של תורה, לאחר פיוטי תשעה באב בא חלק הקרוי 'עת־ספוד', והוא סניף לעצמו בספר. יצויין כי אין בספר פיוטים לימים הנוראים. נראה כי יעב"ץ לא רצה להוסיף לפיוטים הקדמונים לימים אלו, שנתקדשו במסורת היהודית.

10 שם, דף יז ע"ב.

11 על ריכוז־הפנים בשירת יעב"ץ, בליווי הערות ותרגומים לרבים מפיוטיו, ראה: H. Zafrani, *Poésie juive en Occident musulman*, Paris 1977, pp. 316-384

12 עת לכל חפץ, דף ג ע"ב.

יעב"ץ הירבה להשתמש במוטיבים ידועים, תוך כדי ניסיון לגוון מוטיב או נוסח באופנים מיוחדים לו. טול לדוגמה את פיוטי הבקשות וראה את הואריאציות הסגנוניות והמוטיביות שלו לנושא פתיחת השער: השער הנעול — בפיוט אחד, מזוזות השער — בפיוט שני, שער נפתח — בפיוט שלישי. או טול לדוגמה את פיוטיו לסיום-מסכתא וראה את גיווני הלשון שלו: לצד פיוטים עבריים הוא מביא פיוט בארמית. בפיוטי הרשויות שלו ניכרת התמודדותו עם מוטיבים שפיתח רשב"ג, כגון קוצר לשונו של המתפלל ('שחר אבקשך'). פרט נוסף הראוי להדגשה הוא הערגה לציון כנושא מרכזי בפיוטי יעב"ץ.

הצורות הספרותיות בפיוטי יעב"ץ רופפות הן ואין בהן מן הנוקשות הז'אנרית של שירת ספרד. גדולה תרומתו של יעב"ץ לעיצוב הצורות החדשות בשירת-הקודש בצפון-אפריקה במאה ה-18 ומכאן החשיבות המיוחדת של שירתו.

שירת יעב"ץ מצטיינת בלשונה הקולחת, והשטף שלה מעיד עד כמה נהירים היו לו שבילי שירה. הלשון הפשוטה והמובנת, תכליתה לא להכביד על הקורא. אולם על אף פשטותה זו לשון בעלת תהודה, שאדניה מיוסדים על המקורות היהודיים, בראש וראשונה על המקרא, ובמיוחד ספר תהלים. אף התלמוד והמדרשים באים לידי ביטוי בחלק מפיוטיו (דוגמה לכך תובא בהמשך).

השפעה נוספת נמצאה לפייטננו מכוח השירה הספרדית, והאמור הוא הן לגבי צורה והן לגבי תוכן. מבחינת הצורה הכוונה היא למישקל, לחריזה, לצימודים, לתפארות וכיוצא ב; ומבחינת התוכן הכוונה היא להשפעות של סוגות, של נושאים ושל מוטיבים. תצויין במיוחד נטייתו של יעב"ץ להתרחק מדרכיה של שירת-החול כל אימת שזו נראתה לו כפוגעת בקדושה. על-כן גזר על עצמו להינזר כמעט כליל מדימוייה של שירת-האהבה; ובמקום שאכן נמצא דימויים השאובים משירת-האהבה יתגלה בעיון מדויק, כי מדובר בדימויים שהופיעו כבר במקרא; לאמור, זיקתו לשירת ספרד משולבת בזיקתו לשירת המקרא.

צד אחר בשירת יעב"ץ הוא היותה מושפעת משירת המקובלים, שמשוררה הדגול הוא ר' ישראל נג'ארה. שירה זו העמידה, כידוע, במרכז את נושא הגלות והגאולה, אלא ששירי ר' ישראל וחבריו הם סמלנים יותר במגמותיהם. יעב"ץ, שהיה בקי בשבילי הנסתר, תר ברוב פיוטיו אחר דרכי הפשט. דבקותו העזה בחזון הגאולה הפיסית, כפתרון למצוקה המוחשית של עמו, שמרה על פיוטיו שלא יחרגו מתחומי המציאות ולא יחתרו אל מעבר לה יתר על המידה. נושא הגאולה אינו נעדר בשום פיוט מפיוטיו של יעב"ץ, להוציא את פיוטי 'עת-ספורד', מטעמים מובנים. דבקותו העזה במוטיב הגאולה גורמת שברבים מפיוטיו קיימת זהות בין שירת-היחיד לשירת-הרבים. נוסף עוד כי אהבתו העזה לבני עמו כרוכה אצלו באהבת התורה, ואהבת התורה — באהבת הבורא.

מקום-כבוד בעת לכל חפץ שמור לפיוטים לכבודה של תורה. יעב"ץ — תורתו היתה אמנות, וכמי שמתעטר בכתרה של תורה נתן לה מחילו אף בשירה. רבים משיריו

מכוונים לטקסטים המלווים את עולמה של התורה ביהדות, כגון להוצאת ספר-תורה, וכגון פיוטים לכבודם של העולים-לתורה (פיוטים למעלת התורה). אף למקיימי 'זהגית בו', שזכו להגיע להדרו, כתב יעב"ץ פיוטים מיוחדים, שכונסו במדור 'לסיום מסכתא'¹³.

ד. שירה דידאקטית

נביא להלן פיוט אחד, שיש בו הרבה רמזים לשבחה של תורה. פיוט זה הוא מתחום השירה הדידאקטית, וזו אף במיטבה מעוררת קשיים מרובים. קשה היא מלאכת הציקה של חומר לימודי לכלים של שיר, שנועדו מעיקרם לביטוי הרגש. לעומת זאת, סוג זה של שירה טרם נחקר דיו. בהבאת השיר שלפנינו יש ניסיון להראות, כיצד מופגנת למדנות ובקיאות בשירה שיעדה דידאקטי; ואף יתירה מזו, בשירה שמטרתה המוצהרת אינה אלא דרשנית-מוסרית על-פי מיטב המסורת היהודית. השיר הקצר שלהלן לא בא ללמד על כוחו השירי של יעב"ץ, שכן זה מתגלה ביתר-שאת בפיוטים אחרים בעלי אופי רגשי. נעיין, אפוא בסגולותיו של הפיוט, תוך ציון מקורותיו.

בגיל אַזמְרָה	וּבְרָנָה נְתוּדָה,
אֶעֱשֶׂה סַעֲדָה	לְגַמְרָה שֶׁל תּוֹרָה.
יוֹם הֵן אֶשְׁקוּדָה	עַל דְּלָתוֹת בֵּית מִדְרָשׁ,
אֲבִיעָה אֲגִידָה	דְּבַר טוֹב מִפֶּרֶשׁ;
וְעוֹד לֹא אֶחְרַשׁ	מִלְשֹׁנוֹת הַלְכוּת,
סְדוּרוֹת עֲרוּכוֹת	בְּמִשְׁנֵה וּגְמָרָה.
עַת אֶלְמַד פְּרוֹשׁ רַב	שְׁלֵמָה יִצְחָקִי,
לְשׁוֹנוֹ יַעֲרַב	לְחַפֵּי בַחֲשָׁקִי;
הֵלֵא בִימִין צְדָקִי	אֶתְמַכָּה דְבָרָיו,
אֶעֱרַכָּה אֲמָרָיו	בְּשִׁפָּה בְרוּךְה.
קוֹלִי הֵן אֲרִימָה	בְּלִשׁוֹנוֹת הַטּוֹסְפוֹת,
בְּחִקְמָה עֲצוּמָה	מְזַקְקוֹת יְפוֹת;
מְזַהֵב צְרוּפוֹת	בְּגִדְל בְּקִיאוֹת,
וְדַבְרֵי נְבִיאוֹת	בְּנִרְוַע וּגְבוּרָה.
וְאוֹסִיף לְשַׁמֵּחַ	בְּדַבְרֵי חֲדוּשִׁים,
קְבָעוֹם בְּמִחַ	וְעַל לֵב חֲרוּשִׁים;
שִׁיטוֹת גַּם פְּרוּשִׁים	חֲלִיצִים וְקוֹשִׁיּוֹת,

13 בידוע שסיום לימוד מסכתא מן הגמרא מלווה בסעודת מיצוה. וסמך לדבר נמצא בתלמוד בדברי אביו: 'יתי לי דכי חזינא צורבא מרבנן דשלים מסכתיה עבידנא יומא טבא לרבנן'. ראה: בבלי שבת קיח ע"ב.

בְּעֵינַי וְסִבְרָא.	וְגַם רַב הַנְּיּוֹת	
הֵם נִתְלַמְּדֵיהֶם,	בְּעֵלֵי הַיְשִׁיבָה	
יָבִלוּ יְמֵיהֶם;	בְּנִחַת וְשׁוּבָה	20
רַב כְּבוֹד יִנְחָלוּ,	חַיִּים לְמוֹצְאֵיהֶם	
אֶל אֶרֶץ יִקְרָה.	וּבְשִׂמְחָה יַעֲלוּ	

פירוש ומקורות לפיוט:

- 1 וברנה ותודה, על-פי: תה' מב: ה.
- 2 אעשה סעודה, עיין: בבלי שבת קיח ע"ב; לגמרה של תורה, על-פי פתיחתא שהש"ר א: ט.
- 3 יום יום וכו', על-פי: מש' ח: לד; ודרשוהו: 'אני נתתי לכם את התורה שתהיו עוסקים בה יום יום', שמור"ר כה: ט.
- 4 אביעה דבר טוב, על-פי: תה' מה: ב.
- 5 לא אחרש מלשנות הלכות על-פי: מג' כח ע"ב.
- 6 סדורות ערוכות במשנה וגמרה, על-פי: 'מלך זה בעל תלמוד; לשדה נעבר זה בעל משנה, שסודר הלכה לפניו, ויק"ר כב: א. וכוונת הפייטן להדגיש את הקשר שבין ההלכה הפסוקה ובין המשנה והגמרא. וכתב גמרה בה"א לשויוין החרוז.
- 8 יערב להכי, על-פי: תה' קיט: קג.
- 9 כימין צדקי אתמכת, על-פי: יש' מא: י; והשווה מש' ג: יח.
- 10 בשפה ברורה, על-פי: צפ' ג: ט.
- 11 קולי הן ארימה, על-פי: יש' נח: א.
- 13-12 מזוקקות יפות, מזהב צרופות, על-פי תה' יב: ז.
- 14 ודברי נביאות, בבבלי עירובין ס ע"ב מוסב כינוי זה על דברי חכם שהביע דעתו מבלי לנמקה, ובתוספות שם נאמר שהוא שבח מאין כמותו. יעב"ץ הביאו כביטוי למעלה יתירה.
- 15 ואוסיף לשמוח, על-פי: תה' יט: ט.
- 18 היות — ויכוחים, בעיון וסברא על-פי בבלי ע"ז יט ע"א. והכוונה היא ללימוד שיסודו בשיקול-דעת.
- 21 חיים למוצאיהם, על-פי: מש' ד: כב; ונדרש בתנחומא עקב ה: 'כל מי שמוצא דברי תורה חיים הוא מוצא'; וכן מש' ג: יח. רב כבוד ינחלו, מש' ג: יז.

בפיוט שהכאנו קיימת הדרגה: כל מחרוזת סובבת נדבך גבוה יותר בעמלה של תורה. המחרוזת הראשונה (3-6) עוסקת בתלמידי-חכמים העושים תורתם קבע ומבליטה את הקשר שבין לימוד המשנה, הגמרא וההלכה. השימוש בגוף ראשון מגביר את תחושת ההזדהות של הפייטן עם המתמיד. המחרוזת השנייה (7-10) היא שיר שבח לפירושו של רש"י לגמרא ורומזת למרכזיותו של פירוש זה לכל לומד. במחרוזת השלישית (11-14) מדובר במקומם של בעלי-התוספות, שהעיון בהשגותיהם מציין שלב של העמקה בלימוד הגמרא. השוואת דברי בעלי התוספות לדברי נביאות מבוססת ודאי על דברי הר"י, מבעלי התוספות, האומר על הכינוי דברי נביאות: 'בכל מקום שאומר אין אלו אלא דברי נביאות הוי לשבח, כלומר אין חכמה כזו שמבין לחלק סברא מועטת וברוח הקדש אמר' (תוספות, ערובין ס ע"ב). במחרוזת הרביעית (15-18) מוזכר העיסוק בחידושי-תורה, והפייטן מונה מונחים ידועים ללומדי תורה כמו: שיטות, הוויות, עיון וסברא. במחרוזת האחרונה (19-22) מובאת ברכה מיוחדת ללומדי

התורה.¹⁴ יעב"ץ חותם את פיוטו בעניין החכיב עליו — בגאולה; והרי אין ברכה יאה מזו לתלמידי־חכמים, שבשמחה יעלו אל 'ארץ יקרה'.

מפיוט קטן זה אפשר ללמוד על סגולותיו של יעב"ץ כמשורר. ניכרת שליטתו במכמני הקישוט השירי הנוהג בשירה הספרדית. כך הם שיבוציו, שעליהם עמדנו בפירוש לפיוט. המישקל של הפיוט הוא נפעלים נפעלים, והשוואים הנעים במניין (שורוק שבראש המלה ושווא שלאחריו), יחדיו לתנועה אחת ייחשבו. בפיוט זה מצוי גילגול מאוחר לתבנית של מעין־אזור שנהגה בשירת־הקודש הספרדית.¹⁵ החרוזה היא כפזמון אבבא ובמחרוזות — אב, אב, בג, גד, ודל"ת הינו חרוז אחיד בכל סיומי המחרוזות, זָקֵר לאזור. שימוש בלשון נופל על לשון מאפיין את שירתו, כגון חכי־חשקי, לשנות — לשונו, ישיבה — שובה, ועוד. תופעה בולטת אחרת היא החזרה על מילים, כמו: מפורש — פרוש, לשונו — בלשונו. מאפיין נוסף הוא השימוש בנרדפים: גיל — רנה, אביעה — אגידה, סדורות — ערוכות, ועוד. בפיוט זה בולט קו הנועם שבדברי תורה, השולט על כל המחרוזות, ויודגשו הלשונות הבאים: 'דבר טוב', 'לשונו יערב', 'מוזקקות יפות', 'אויסף לשמוח', 'שובה ונחת'. לסיום יצויין הקשר בין מחרוזות הפתיחה והסיום: כנגד 'יום הן אשקודה' שברישא נאמר בסיפא 'בנחת ושובה יבלו ימיהם'; כנגד 'אגידה דבר טוב' שברישא, באה בסיפא הברכה ללומדים; כנגד 'בגיל אזמרה' בשורה הראשונה באה 'ובשמחה יעלו' בשורה האחרונה. ואכן חגיגת סיום־המסכתא היא שימחה של מיצוה, שהיא יסוד חשוב בקיום המיצוות ביהדות.¹⁶

ה. פיוט שיסודו במידרשים

הצבענו על הזיקה הקיימת בשירתו של יעב"ץ לתנ"ך ולתורה שבעל־פה. בקיאותו של הפייטן באורחות־ההלכה ובמידרשים באה לידי גילוי מיוחד בפיוטים, שעיקרם דיдаקטי למחצה, ושבהם ביקש לשזור מידרש לא־נודע כדי להפיצו ברבים. ניטול לדוגמה את 'שמעו נסי אל חי', שהוא פיוט לשביעי של פסח, וכוונתו להאיר גופה של מישנה מוקשה על יסוד מידרשים. בידוע חביבין על ישראל מילי דאבות, ונהגו להשגירם על שפתותיהם בימות־הקיץ מדי שבת בשבתו. והנה במישנה אבות ה: ד שנינו: 'עשרה נסים נעשו לאבותנו במצרים ועשרה על הים. עשר מכות הביא הקב"ה על המצרים במצרים ועשר על הים'. סתם התנא ולא פירש מה הם הניסים שנעשו לאבותינו ומה הן המכות שהביא הקב"ה על המצרים.

14 ברכות ללומדי תורה היו מקובלות עוד בימי התלמוד. ראה: א' מירסקי, השירה העברית בתקופת התלמוד, ב, ירושלים, עמ' 168.

15 על תבנית זו עיין: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי־הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 349 ואילך.

16 על חשיבותה של שימחה של מיצוה, עיין: א' א' אורבך, חז"ל — אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 341 ואילך.

ניסים אלה ומכות אלו היו ליעב"ץ כחומר בשלושה מפיוטיו לשביעי של פסח: (א) 'יום זה האל חי וקיים'; (ב) 'יום זה השיגנו פרעה'; (ג) 'שמעו נסי אל חי'.¹⁷ מה ראה הפייטן שייחד שלושה פיוטים לסוגיה זו?

תשובה לכך נמצא עם שנעיין במפרשי המישנה ובמידרשים, ונמצא כי אין דעה אחידה בקרב הפרשנים ואף לא במידרשים הקדומים, הן על אודות הניסים שנעשו לישראל כים-סוף, והן על אודות עשר המכות שלקו בהם מצרים. המקור הקדום ביותר למישנתנו הוא המכילתא לפרשת בשלח,¹⁸ ושם נמנו לראשונה עשרת הניסים שנעשו לישראל על הים. אולם כבר במקורות מדרשיים מקבילים מצויים שינויים בדבר מהות הניסים.¹⁹ פרשני המישנה הסתמכו רובם ככולם על המכילתא; אולם בכואם לפרש מה הן עשר המכות שלקו בהם המצרים על הים, נראים דבריהם כבלתי-נהירים כל צרכם. רוב הפרשנים נאחזו בעשר לשונות מפלה המופיעות בשירת-הים, כגון רמה, ירה, טופעו וכו', וכך גם בפירושו של ר' עובדיה מברטנורא. אף הפרשנים החשובים למסכת אבות הלכו בדרך זו, כגון בפירוש רש"י ישן המובא במידרש שמואל, וכגון בפירוש למסכת אבות שהובא במחזור ויטרי,²⁰ וכגון בפירוש המישניות לרמב"ם. שונה מהם רבינו יונה גירונדי, שמנה עשר מכות בהסתמכו על פסוקי מיקרא שונים מתוך פרשת בשלח. כך, למשל, המכה הראשונה שהוא מונה למצרים על הים הריהי חושך, לפי שכתוב 'ויהי הענן והחשך' (שמ"ד: כ). ר' שמעון בר צמח דוראן חולק עליו וקובל, שמדעת עצמו מנה ר' יונה עשר מכות. נמצאנו למדים שנתקשו הפרשנים במישנתנו שלושת הפיוטים הנ"ל של יעב"ץ לשביעי של פסח מעידים על גילגולי עיונו ותלמודו במישנתנו. בראשונה כתב את הפיוט 'יום זה אל חי וקיים', ומנה את הניסים על-פי פירושי הרמב"ם ורבינו עובדיה מברטנורא למישנתנו; בשנייה שב למנות את הניסים בפיוט 'יום זה השיגנו פרעה' ושיקע בו מפירושי רש"י ישן; ובשלישית, כמוצא שלל רב, כתב את פיוטו 'שמעו נסי אל-חי', על-פי אבות דר' נתן,²¹ שהוא מידרש שנתעלם לו קודם לכן מן העין. כאן מצא מניין חדש לעשר המכות, והן 'רעם, קשת, חצים, חרבות, רמחים, חנית, מגן צנה, ברד ואבני-אלגביש'. אף כאן מצא חידוש בניסים שאירעו לישראל על הים על-פי פירוש מעניין למונה בקיעת הים — בקע מלשון ביקעה. כיצד מתמזגים המידרש והפיוט? זאת נראה בפיוט גופו כמובא להלן:

17 עת לכל חפץ, עמ' לט"מא.

18 מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת הורביץ-רבין, ירושלים תש"ך, עמ' 100.

19 ראה: נתחומא בשלח י, פרקי דרבי אליעזר, פרק מב: מידרש תהלים קיד ועוד.

20 פירוש זה הוא מאת ר' יעקב בר שמשון, לדעת א' ברלינר, במבואו (ליקוטי בתר ליקוטי) למהדורה השנייה של מחזור ויטרי, יונברג תרפ"ג. וראה השגות על כך מאת ר' תא"שמע, 'על פרוש אבות שבמחזור ויטרי', קרית-ספר, מב (תשכ"ז) עמ' 507-508.

21 אדר"ג, מהדורת שכטר, וינה תרמ"ז נוסח א, פרק לג, דפים מת, מט. והשווה J. Goldin, *The*

Fathers according to Rabbi Nathan, New Haven 1955

שמעו נְסִי אֵל חַי וּמַפְעֵלָיו / רַגַע הַיָּם וַיִּהְיוּ גִלְיוֹ

יַחֲדָה קְדָמוֹן עוֹטָה אוֹר בְּשִׁלְמָה

הוֹצִיא עִמּוֹ מִנֶּחֱמָה בְּיַד רָמָה

וְגַם שְׁלֹם מִשְׁכָּרְתָם שְׁלָמָה

הַרִים קָרְנָם וּקְרָאָם אֲצִילָיו / כִּי בָטְחוּ בוֹ וַחֲסוּ בְּצִלָיו 5

שמעו

עַת וְדָפַם פָּרַעַה וְכָל חֵילוֹ

מִן הַשָּׁמַיִם הִרְעִים אֵל בְּקוֹלוֹ

גִּלְיָה תִקְפוּ מִמִּשְׁלַתּוֹ וַיִּגְדְּלוּ

עֲרִיָה תַעֲוֹר קִשְׁתּוֹ וַחֲבָלָיו / שְׁלַח חֲצִיו הַפִּיץ מִקְלָלָיו

שמעו

קָדַם אוֹתָם חֲרָבוֹת וּרְמָחִים 10

וּבָרַק חֲנִית לְטֶבַח טְבָחִים

וְשָׁף דָּרְכָם סִירִים צְנִים פָּחִים

מִגֶּן צִנְהָ עֲרָף לְמִיחָלָיו / קָם בְּעֶזְרָם כִּי הֵם עִם גְּאוּלָיו

שמעו

בָּרַד כְּבֹד וְאֲבָנֵי אֶלְגָבִישׁ

כָּם בְּנֵי נֶף הַחֲפִיר וְגַם הוֹבִישׁ 15

וְלִשׁוֹן יָם סוּף הַחֲרִיב גַּם הוֹבִישׁ

פֶּלֶס נְתִיב בְּפִלְגָיו וַחֲחָלָיו / לַעֲבֹר בוֹ גְדוּדֵי חֲחָלָיו

שמעו

חֲדָלוּ עֲבֹר יְדִידִים דוֹר דָּעָה

עַד רָאוּ יָם נַעֲשֶׂה כְּבִקְעָה

נִקְבַּ נְגוֹר מֶרֶב רוּחַ סוּעָה 20

חֲמַר וְטִיט הָיוּ כָּל מִצְוָלָיו / מִדְּבַר צִנְהָ הוֹשְׁתּוֹ זוֹחֲלָיו

שמעו

זְרָמֵי מַיִם פּוֹרְרוּ בְּשֵׂאוּנִים

כִּסְעֵיף סָלַע לְשֹׁבֵר רֹאשׁ תַּנְיָנִים

וְלִיבְשָׁה נְהַפְּכוּ מַעֲיָנִים

וַיִּכְמוּ חוֹמוֹת נִשְׁגָבוֹת תִּלְתָלָיו / וַיִּכְעֵן נְאֻדוֹת עוֹמְדוֹת עַל גְּבוּלָיו 25

שמעו

קָרַן עִמּוֹ כִּימֵי קָדָם יָרִים

יַעֲלֵם אֵל עִיר סְבִיב לָהּ הַרִים

וְשֵׁם לְשֵׁמוֹ בְּשִׁמְחָה וּבְשִׁירִים

נִשְׁמַת כָּל חַי תוֹדָה מִקְהָלָיו / הַדָּר עֲזוֹ וַיִּקַּר מִהֲלָלָיו

נשמח

פירוש ומקורות לפיוט:

- 1 רגע הים וגר, יש' נא: טו.
- 2 יחיד קדמון, כינויים לקב"ה; הווה בפיוט 'גדל אלוהים חי'. עוטה אור כשלמה: תה' קד: ב.
- 3 נף, היא מצרים, על-פי יש' יט: יג; ובמקומות נוספים. ביד רמה: שמ' יד: ח.
- 4 ומשכרתם שלמה, על-פי: רות ב: יב.
- 5 הרים קרנם: תה' קמח: יד. וקראם אציליו, בשינוי משמעות, על-פי: 'ומאציליה קראתיך' יש' מא: ט. ושיעור הכתוב, שהקב"ה הרים קרן עמו וקראם אצילים ובני-מלכים במתן-תורה, שהיא תכלית יציאת-מצרים. אציליו, בני-ישראל, על-פי: 'זאתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש' (שמ' יט: ו); ובתרגום יונתן: 'זאתן תהון קודמי מלכוך קטירי כלילא'. כי בטחו בו: דה"א ת: כ.
- 6 עת רדפם וגר, על-פי: שמ' יד: ט.
- 7 מן השמים הרעים, שמ"ב כב: יד. הרעים אל בקולו, איוב לו: ה.
- 8 זוהי מכה ראשונה שהביא הקב"ה על המצרים בים, כמובא במידרש אדר"ג, נוסח א, פרק ג, וזה לשונו: 'מצרים הרעימו עליהם (על ישראל) בקולם אף הקב"ה הרעים עליהם קולו, שנא' ירעם מן שמים ה' ועליון יתן קולו (שמ"ב כב: יד).
- 9 תקפו ממשלתו וגדלו, אס' י: ב; דנ' יא: ה, ט.
- 10 עריה תעור, גלה תגלה, והיא המכה השנייה, ובה נתגלתה גבורת ה' בקשתו. אדר"ג: 'מצרים באו עליהם בקשת וחצים אף הקב"ה בא עליהם בקשת וחצים, שנא' עריה תעור קשתך (חב' ג: ט). ואומר וישלח חציו ויפיצם' (תה' יח: טו); ומכאן שלח חציו — היא המכה השלישית.
- 11 קדם אותם תרבות ורמחים, הכוונה למכה הרביעית ולמכה החמישית, כמובא במידרשנו: 'מצרים באו עליהם בתרבות אף הקב"ה בא עליהם בתרבות ורמחים שנאמר וישלח חציו ויפיצם וברקים רב ויהם (שמ"ב כב: טו), ואין ברק אלא חרב שנא' חרב חרב... למען היות לה ברק מרטה (יה' כא: יד, טו).
- 12 וברק חנית, מכה נוספת, והיא שמינית במספר על-פי המידרש, אך הפייטן הקדימה על-פי העניין לקשרה עם חרב ורומח יחדיו. ובמידרש נאמר: 'מצרים באו עליהם בחנית אף הקב"ה בא עליהם בחנית שא' לנגה ברק חניתך (חב' ג: יא). לטבות טבחים, על-פי: בר' מג: טז.
- 13 שך דרכם, גדר וסגר בעדם. סירים, קוצים. צנים ופחים, מלכודות; וראה הוש' ב: ח; מש' כב: ה.
- 14 מגן צנה, המכה השישית והמכה השביעית, וזו לשון המידרש: 'מצרים נתגאו במגן וצנה ואף הקב"ה עשה כמו כן, שנא' החוק מגן וצנה וקומה לעזרתי (תה' לה: ב). ערך למיחליו: במבוא לפיוט שבעיונו מעלה יעב"ץ קושיה, שמגן וצנה צריכים היו להימנות עם הניסים שנעשו לישראל, ולמה נמנו עם מכות מצרים? והוא משיב, על סמך דרישה נוספת בפסוקים, כי 'הקב"ה עשה לישראל מגן צנה להשיב החצים לאחור... באופן שהמכים נעשו מוכים'. קם בעזרם, הקב"ה קם לעזור לישראל בעזרת מגן וצנה.
- 15 ברך כבוד ואבני אלגביש, הם המכות האחרונות, וזה לשון המדרש: 'מצרים באו באבנים ובקלעים והקב"ה נתגאה עליהם באבני אלגביש שנא' מנגה נגדו עביו עברו ברך וגחלי אש (תה' יח: יג).
- 16 החפיר וגם הוביש, אלו לשונות של בושח, על-פי: תה' לה: כו.
- 17 מכאן עובר הפייטן לתאר את עשרת הניסים שנעשו לישראל על הים, ואף כאן על-פי גירסת אדר"ג. לשון ים סוף, על-פי: יש' יא: טו. החריב וגם הוביש, על-פי: יש' יט: ה.
- 18 פלס נתיב, על-פי: תה' עח: ג. גודדי חילו, כמו שכתוב 'יהיה בעצם היום הזה יצאו כל צבאות ה' מארץ מצרים', שמ' יב: מא.
- 19 חדרו עבור, המידרש מבליט את העובדה, שישראל באו בתביעות לנחיות מרבית בעוברם את ים סוף, ואף-על-פי שלא אחת הורישו מופרות מעיקרה, נענה להם משה בסבלנותו, היכה במטהו ונתחוללו להם עשרת הניסים על הים. ידידים, כינוי לישראל (תה' ס: ז; ועוד). דור דעה, על-פי: דרדע (מל"א ה: יא); והמידרש דורשו, נוטריקון דור דעה, ואומר: 'זה דור המדבר שהיה בהם דעה' (תנחומא, מהדורת בובר, חוקת דף נו ע"א).
- 20 עד ראו ים נעשה כבקעה, באדר"ג שם: 'אמר להם משה קומו עברו! אמרו לו: לא נעבור עד שנעשה הים בקעה לפנינו. נטל משה את המטה והכה על הים ונעשה לפניהם בקעה, שנא' בקע הים ויעבירו (תה' עח: ג), ונא' כבהמה בבקעה תרד (יש' סג: יד)'. במדרשנו זה הוא נס שני, והעמידו

- יעב"ץ נס ראשון, אם משום הסדר ההגייוני, שבראשונה חייב הים לפנות דרך גאולים, ואם משום שכמובא לעיל נתפעל יעב"ץ (בהקדמה שכתב לפיוט) ממקוריותו של פירוש בקע לשון ביקעה.
- 20 נקב, הנס השני שמונה הפייטן (והוא הנס הראשון באדר"ג) הוא שניקב הים מחילות מחילות, לאמור מים קפואים מימינם ומשמאלם, ועליהם כתקרת מים קפואים הנמתחת על גבי ראשיהם. נגזר, על-פי: 'לגוזר ים סוף לגוזים' (תה' קלו: יג). גזרים, לשון רבים. מכאן למדו שנעשה הים גזרים הרבה, כמספר שבטי ישראל, שיהיה כל שבט ושבט עובר בנתיב נפרד. מרב רוח סועה, עניינו על-פי: שמ' יד: כא. והלשון על-פי: תה' נה: ט.
- 21 חמר וטיט, נטל משה המטה והכה הים, ונעשה טיט, שנא' דרכת בים סוסיך חומר מים רבים (חב' ג: טו), לאמור, הים נרפש ונעשה למצרים למכשול וניהגם בכבודת. מדבר ציה הושתו זוחליו, אמר להם משה קומו עברו, אמרו לו: לא נעבור עד שנעשה לפנינו מדבר. נטל משה את המטה והכה על הים ונעשה מדבר, שנא' ויוליכם בתהומות כמדבר (תה' קו: ט). וגולדין, במהדורה האנגלית לאדר"ג, נוסח א, עמ' 206, הציע לפרש, שנבקע הים ברוחב מדבר כדי שיוכלו המוני ישראל לעבור בו. ולי נראה על סמך הפסוק הנדרש מתהילים, שרומז לדרשה: 'שהיתה בת ישראל עוברת בים ובנה ביהוה ובוכה, ופושטת ידה ונוטלת תפוח או רימון מתוך הים, שנאמר ויוליכם בתהומות כמדבר (שם: שם); מה במדבר לא חסרו כלום אף בתהומות לא חסרו כלום' (שמו"ר כא: י). זוחליו, כינוי למים, השוה: מישנה עדויות ז: ג.
- 22 זרמי מים פוררו, הכוונה לנס, שנעשה הים פירורים פירורים. יש מפרשים שהים קפא לבינים לבינים, ויש מפרשים שהים נתפורר לישראל כפירורים קטנים, בעוד אשר למצרים היה הים קשה כסלעים. ראה פרוש עץ יוסף לתנחומא בשלח י וראה תרגום גולדין הנ"ל עמ' 134-135.
- 23 כסעיה סלע, רומז לנס שהמים נתקשו כסלע ונתנגפו בהם המצרים. תנינים, כינוי למצרים, ועל-פי: יח' כא: ג. לשבד ראשי תנינים, על-פי: תה' עד: יג.
- 24 וליבשה נהפכו מעיניכם, באדר"ג: אמרו (ישראל) לא נעבור עד שנעשה לנו יבשה. נטל משה את המטה והכה על הים ונעשה יבשה, שנא' הפך ים ליבשה (תה' סו: ו).
- 25 וכמה חומות, באדר"ג: אמרו לא נעבור עד שנעשה לפנינו חומות, נטל משה את המטה והכה על הים ונעשה חומות, שנא' והמים להם חומה וגו' (שמ' יד: כט). תלתיו, פירושו, על-פי המידרש, 'תלי תלים' (שהש"ר ה: ז); ושיעור הכתוב: לחומות נשגבות נדמו תלי תליו (=משבריו) של ים. וכעין נאדות וגו', באדר"ג: אמר להם משה קומו עברו. אמרו לא נעבור, עד שנעשה (הים) לפנינו נאדות. נטל משה את המטה והכה על הים ונעשה נאדות, שנא' נצבו כמו נד נזולים (שמ' טו: ח). והכוונה למים מתוקים שהרזו צמאונם של העוברים בחרבה. לפי שהמים המתוקים נקפאו להם לישראל כבנאדות. והמדרש מרחיב ואומר, 'שהיו הנאדות ממשיכיו שמן ודבש לתוך פיהם של תינוקות'.
- 26 קרן ... ירים, על-פי: תה' קמח: יד.
- 27 עיר סכיב לה הרים, על-פי: תה' קכה: ב. ורומז למילים 'תביאמו ותטעמו בהר נחלתך' וגו', שבשירת הים.
- 28 בשמחה ובשירים, בר' לא: כז.
- 29 הדר עוזו, על-פי: מש' לא: כה.

הפיוטים שהבאנו לעיל מלמדים על תופעה חשובה, והיא הכיוון הדידאקטי בפייטנות של יהדות צפון-אפריקה. זהו כיוון שונה מן המגמה הלא-דידאקטית שהיתה רווחת בשירת-הקודש בספרד. אף זאת, בספרד נתגלו בפיוטים מגמות ליריות, ואילו בצפון-אפריקה נתקתה מעט הרגשות הלירית בזרם פיוטי זה, ששילב שירה עם זידאקטיקה, ונתחדש ביהדות צפון-אפריקה במאות 17-19, בתקופה שאחרי ר' ישראל נג'ארה (כידוע, גם הוא כתב שיר דידיאקטי על הלכות שחיטה). נזכיר עוד שני פייטנים ממארוקו. האחד, בן משפחתו של יעב"ץ, הוא שלום אבן-צור, שפייט באריכות את הלכות אורח-חיים, מתוך שולחן-ערוך; והשני — ר' דוד חסין, שפייט בצורה מקיפה

הלכות שחיטה וטריפות. יעב"ץ לא נתמסר כל כולו לכתיבה הדידאקטית, אלא בירר לעיתים נושא מצומצם, מוגדר היטב, מתוך עולמה של תורה שבעל-פה. כגון בפיוטו לשמיני-עצרת, 'בני שמעוני ואצוה אתכם' (עת לכל חפץ, עמ' נ), שם מפויטת הסוגייה התלמודית שבעל-פה, אולם האלמנט הדידאקטי שבו סמוי, והקשר שבין השירה לדברי-תורה מתגלה במלוא היקפו רק לאחר עיון מעמיק יותר בשיר.

מבחינה צורנית לפנינו רשות לנשמת, אקרוסטיכון יעקב חזק, ובמחרוזת אקרוסטיכון של שם ה'. בולטים בפיוט זה כללי השירה הספרדית ושירת ר' ישראל נג'ארה. מן השירה הספרדית נלקחה התבנית של מעין-אזור, ומשירת נג'ארה המישקל המיוחד המונה את השוואים הנעים כתנועות. החרוז שבאזורים מסתיים בכינוי קניין של רבים נסתרים, כדי לחזק את תחושת השייכות. לפי שהן עם ישראל והן המצרים הם קניינו של הקב"ה. עוד יש לומר כי יעב"ץ מרבה להשתמש בכינויים רבים, כדרכם של פייטנים (יחיד, קרמות — כינויים לקב"ה, ידידים — כינוי לישראל, בני נוף — כינוי למצרים, דור דעה — יוצאי מצרים).

כפיוט שלפנינו רווח השימוש בצמדי נרדפים, כגון תקפו וגודלו, חרבות ורמחים, צנים ופחים, החפיר וגם הוביש, פלגיו ונחליו, ועוד. לשון נופל על לשון ואליתראציה גם הם משמשים קישוטים בפיוט זה: כגון: 'חדלו עבור ידידים דור דעה', ועוד. חריזה פנימית ושוויון-קולות תורמים גם הם לעושר הצלילי של הפיוט. לשפע הצלילים נסמך עושר תמוני. תמונה רודפת תמונה, ותחושה של פעלתנות רבה אנו חשים למיקרא השיר, עד כי נדמה המשורר כשותף חווייתי למעמד קריעת ים-סוף.

שני חלקים בפיוט שלפנינו: במחרוזות הראשונות מובאות המכות הניתכות על המצרים, ובמחרוזות האחרונות הניסים שנעשו לישראל. כך מועברת אלינו התחושה, שלא זו בלבד שבני-ישראל ניצלו כנס, אלא שהם מתברכים בעושר וכשפע. לא זו בלבד שעבדים אלו יצאו לחרות, אלא שזכו מיד למעמד בני-מלכים. המעבר המהיר מביא עמיקתא לאיגרא רמא, כליווי מכות וניסים מרובים, מגביר את תחושת הגדולה של המעמד יוצא-הדופן — מעמד הנס. הקורא, כמוהו כמתפלל, נסחף אחר תחושת הנס הגדול, ובכך הצליח הפייטן לבטא את ייחודו של יום ויושע'. סופו של הפיוט, הקושר את קריעת ים-סוף שבגאולת מצרים עם הגאולה העתידה, מזכירנו את סיומה של שירת-הים, שבה נאמר: 'תביאמו ותטעמו בהר נחלתך, מכוך לשבתך פעלת ה', מקדש ה' כוננו יריך'. המחרוזת האחרונה של הפיוט שלפנינו רומזת, איפוא, לנאמר במדרש: 'כשם שמלך הקב"ה בהלל ובזמירות, כך ירושלים איננה נבנית אלה בהלל ובזמירות' (מדרש תהלים קמז).